

Брегед О.А.,

кандидат економічних наук, доцент,
доцент кафедри банківської справи
ДВНЗ “Київський національний
економічний університет
імені Вадима Гетьмана”

Савлук С.М.,

кандидат економічних наук,
директор фінансового департаменту
Промінвестбанку

ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ СВІТОВОЇ ТА ВІТЧИЗНЯНОЇ БАНКІВСЬКИХ СИСТЕМ

Досліджено тенденції і закономірності розвитку глобальної банківської системи та її української ланки в умовах світової фінансової кризи. Проаналізовано динаміку змін показників діяльності світових та українських банків у докризовий період і визначено ключові точки для тестування української банківської системи з метою посилення її фінансової стійкості в кризових ситуаціях.

The article is devoted to tendencies of developing the Global banking system and its Ukrainian link. The authors analyze bank data changes in the World & Ukraine during pre-crisis period; determine key points for testing Ukrainian banking system to increase its financial stability during the crisis.

Ключові слова: глобальна банківська система, світова фінансова криза, показники діяльності банків.

Локальна криза іпотечного ринку, що розпочалася в першій половині 2007 року в США, досить швидко трансформувалась у загальнонаціональну фінансову кризу, у тому числі банківську, і вже в середині 2008-го переросла у світову. Її наслідками стали обвал фінансових ринків, серія банкрутств провідних банків найрозвинутіших країн, шокове зниження ліквідності банків і економік більшості країн і спровокований цим стрімкий відплив капіталів із країн, що розвиваються, скорочення іноземних інвестицій і швидка девальвація їх національних валют тощо. У міру поглиблення фінансової кризи посилювався її вплив на реальний сектор світової економіки, що призвело до обвального падіння попиту і цін, скорочення виробництва та згортання зовнішньої торгівлі, зростання безробіття, масового банкрутства компаній, у т. ч. провідних.

Світова фінансова криза не могла оминати й українські банки та реальний сектор, які через високу відкритість національної економіки стали занадто залежними від процесів на світових ринках. Незважаючи на очевидність такої загрози, банківська система України виявилася не готовою до випробування фінансовою кризою. За кілька місяців до її початку в Україні (жовтень — листопад 2008 року) фінансові аналітики і провідні фахівці державних владних структур не прогнозували негативного розвитку подій, а давали оптимістичні оцінки. Не було розроблено

й довгострокової концепції розвитку банківської системи України, і це при тому, що у своєму становленні вона переживає вже третю хвилю спаду. Перша припала на етап формування банківської системи України в 1991—1993 роках і характеризувалася гіперінфляцією, друга — на 1998—1999 роки, коли курс гривні до долара США знизився з 1,9 грн/дол. в 1997-му до 5,4 грн/дол. у 2000-му.

Проблемам розвитку світової та української банківських систем в умовах кризи присвячено багато наукових публікацій. У центрі уваги іноземних і вітчизняних дослідників — причини банківської кризи, її взаємозв'язок з економічною кризою та вплив на реальний сектор, шляхи подолання кризи в розвинутих країнах і в Україні. Особливий інтерес викликають ґрунтовні праці О. Дзюблюка, О. Барановського, С. Науменкової, Ж. Довгань¹ та інших. Разом із тим вітчизняні науковці приділяють недостатньо уваги питанням прогнозування тенденцій довгострокової еволюції банківської системи та формування наукових засад розробки програм “швидкого реагування” на появу негативних факторів її розвитку. Таким чином, мета статті — дослідити показники, які характеризують еволюцію світової та української банківських систем, для прогнозування змін циклів їх розвитку і на основі аналізу сукупності цих показників виявити сигнали змін тенденцій та визначити систему заходів, які можуть пом'якшити вплив негативних чинників на банківську систему.

Розвиток банківської системи як в Україні, так і у світі в цілому має циклічний характер “довгих хвиль”, закономірність яких ще на початку ХХ сторіччя визначив відомий вчений М.Д. Кондратьєв. Він дослідив тенденції піднесення і спадів у розвитку світової економіки і економік окремих країн, які неминуче спричиняють адекватні зміни і в динаміці банківського сектору.

Такі коливання в банківській системі викликані ситуативною концентрацією банківських кредитних та інвестиційних вкладень в окремі сектори, які певний час дають надприбутки, але потім призводять до значного розбалансування між великою пропозицією позичкового капіталу для певної сфери і зниженням платоспроможного попиту на ці кошти у ній — так званий ефект “надкредитування”. При цьому під платоспроможним попитом слід розуміти можливість позичальників повертати отримані від банків кошти.

Диспропорції між попитом і пропозицією на позичковий капітал поділяють на дві групи: перша — це локальне розбалансування в окремому секторі, яке не призводить до глобального дисбалансу; друга — одночасне розбалансування в декількох важливих секторах, що призводить до глобального розбалансування між попитом і пропозицією на ринку позичкового капіталу.

¹ Дзюблюк О. Грошово-кредитна політика в період кризових явищ на світових фінансових ринках // Вісник НБУ. — 2009. — № 5. — С. 20—30; Барановський О. Антикризові заходи урядів і центральних банків зарубіжних країн // Вісник НБУ. — 2009. — № 4. — С. 8—19; Науменкова С. Проблеми підтримки фінансового сектору в умовах світової кризи // Вісник НБУ. — 2009. — № 6. — С. 12—18; Довгань Ж. Фінансова стійкість банківських установ у період економічної кризи // Вісник НБУ. — 2009. — № 4. — С. 20—36.

Формула локального розбалансування між попитом і пропозицією, яке відбувається в одному секторі й компенсується іншими секторами, має такий вигляд:

$$(K_r \cdot \Pi = \Pi \cdot \Pi) = (K_{r1} \cdot \Pi_1 > \Pi_1 \cdot \Pi_1) + (K_{r2} \cdot \Pi_2 < \Pi_2 \cdot \Pi_2),$$

де K_r — пропозиція банківських кредитів, у тому числі: K_{r1} — в одному секторі, K_{r2} — в інших секторах;

Π — ціна кредитів, у тому числі: Π_1 — в одному секторі, Π_2 — в інших секторах;

Π — попит на кредити, у тому числі: Π_1 — в одному секторі, Π_2 — в інших секторах.

У разі глобального розбалансування такого врівноваження одного сектору за рахунок інших не відбувається, оскільки:

$$(K_{r1} \cdot \Pi_1 > \Pi_1 \cdot \Pi_1) > (K_{r2} \cdot \Pi_2 < \Pi_2 \cdot \Pi_2).$$

Отже, формула такого розбалансування набуває вигляду:

$$K_r \cdot \Pi > \Pi \cdot \Pi_n.$$

У випадку глобального розбалансування змінюється і ціна попиту на кредитні ресурси (Π_n), яка знижується у відповідності з надлишковою пропозицією. Здешевлення кредитів стимулюватиме зростання попиту на кредитні ресурси, у т. ч. і з боку покупців (позичальників) з низькою кредитоспроможністю. Певний час банки за інерцією кредитуватимуть і їх, що призведе до погіршення якості кредитних портфелів і зростання банківських ризиків.

Коли менеджмент банків та інвестиційних компаній визначає суттєве перевищення пропозиції кредитів над платоспроможним попитом певних сегментів ринку, він починає зменшувати їх фінансування. Якщо вихід окремих банків з відповідних сегментів ринку трансформується у масовий вплив коштів, то в економіці починається криза неплатежів, яка обов'язково негативно вплине і на банки. Адже неплатоспроможні підприємства одночасно є і клієнтами, не здатними виконати свої зобов'язання перед банками, а останні втрачають можливості виконувати свої зобов'язання перед вкладниками і кредиторами. Така перспектива неминуче призведе до зменшення припливу, а потім і до зростання впливу коштів із банків. Дисбаланс ліквідності є початком повномасштабної банківської кризи, яка завдає великої шкоди всім секторам економіки — реальному, домогосподарствам і державним фінансам. За подібною схемою розвивалася і сучасна світова фінансово-економічна криза. Її початком у США стала криза на іпотечному ринку. Перегрів даного сегмента значною пропозицією грошей був підсилений монопольним становищем на ньому двох інвестиційних компаній. У свою чергу, вони здійснили великий за обсягом випуск інвестиційних облігацій, що знаходились у портфелях цінних паперів багатьох банків світу, які швидко опинилися в круговерті фінансової кризи.

Для американської банківської системи “пасками безпеки” в умовах кризи стали облігації державного казначейства, які виявилися найнадійнішим інструментом інвестицій не тільки для США, а й для багатьох країн світу. Хоча теоретично

дефолт американського уряду можливий, практично цього не має статися, інакше відбудеться обвал усієї світової фінансової системи. Отже, інвестиції в державні цінні папери США є найбільш безпечними, що підтверджує постійний попит на них на світовому фінансовому ринку, особливо в умовах відсутності аналогічних цінних паперів на європейському ринку позичкового капіталу. Мобілізовані в такий спосіб фінансові ресурси були використані урядом США для надання підтримки вітчизняним банкам, а ФРС мала можливість широко рефінансувати їх під заставу державних цінних паперів.

Такий досвід є вельми актуальним і для України. Якби уряд і НБУ випустили відповідний цінний папір, номінований у гривнях і доларах, який би був прив'язаний до курсу долара, мав стабільний рівень дохідності й був доступний як юридичним, так і фізичним особам, то вплив коштів із банківської системи та їх конвертацію в іноземну валюту можна було б значно зменшити. При цьому такий цінний папір доцільно забезпечити акціями державних підприємств, золотовалютними резервами і навіть правом на земельні ділянки, що зробило б його ліквідним інструментом і привабливим для інвестицій в умовах кризи. Закумульовані таким шляхом кошти можна було б спрямувати не тільки на зміцнення банківської системи, а й на інвестиційний розвиток вітчизняного виробництва і стимулювання споживання вітчизняних товарів на основі споживчого кредитування населення. Це замкнуло б товарно-грошові потоки в Україні і нівелювало б негативні наслідки фінансової кризи.

Для дослідження причин фінансової кризи і розробки механізмів її послаблення важливо проаналізувати показники діяльності банків ще до настання кризового періоду. Це стосується як світової, так і української банківських систем. Методологію виявлення сигналів “слабких місць” у передкризовій банківській діяльності та управління ними розроблено світовою економічною теорією², проте вона недостатньо використовується в практиці українських і навіть зарубіжних банків.

Для аналізу тенденцій у світовій банківській системі, що мали місце у 2007 році ми скористалися показниками діяльності 1000 найбільших банків світу³. Групування показників діяльності 5, 10 та 20 найбільших світових банків подано в табл. 1.

Як видно з наведених даних, серед трьох груп найкраще капіталізованою виявилася друга група — вона має найвищі співвідношення капіталу і загальних активів та показник платоспроможності. Проте у ній найменший рівень прибутковості капіталу, що може свідчити про надання цими банками переваги ліквідності та платоспроможності перед прибутковістю. При цьому в даній групі немає жодного американського банку. Разом із тим слід зазначити, що всі 20 найбільших за капіталом

² Мишкін Ф. Економіка грошей, банківської справи і фінансових ринків. — К.: Основи, 1999. — 963 с.

³ За даними журналу “The Banker”. — Лондон. — 2008. — № 7.

Таблиця 1. Якісні показники (середні значення) діяльності найбільших за капіталом банків світу за 2007 рік

Банки	Співвідношення капіталу і загальних активів		Співвідношення прибутку і капіталу		Показник платоспроможності (Н2), %
	показник, %	середнє місце у світі	показник, %	середнє місце у світі	
5 найбільших	4,3	812	20,1	382	11,82
10 найбільших	4,6	777	19,0	383	11,90
20 найбільших	4,2	816	20,6	377	11,70

Джерело: розраховано за даними журналу “The Banker”. — 2008. — № 7.

банків світу посіли дуже низькі місця за іншими аналізованими якісними показниками, особливо за показником достатності капіталу відносно активів (у середньому 816-те місце серед 1000 банків світу), що вже само по собі сигналізує про наявність слабкого місця у найбільших банків світу.

Не менш важливою є оцінка динаміки показників капіталу, активів, прибутків найбільших банків світу. Дані за 2007 рік наведено в табл. 2.

Таблиця 2. Динаміка окремих показників діяльності найбільших банків світу за 2007 рік, %

Банки	Середній темп зростання		
	активів	капіталу	прибутків
5 найбільших	38,8	13,3	-19,4
10 найбільших	24,1	10,2	-3,4
20 найбільших	18,9	10,5	-1,2

Джерело: розраховано за даними журналу “The Banker”. — 2008. — № 7.

Як видно з табл. 2, у цих групах банків темп зростання капіталу відставав від темпів зростання активів, що знижувало рівень достатності їх капіталу. Особливо значною ця диспропорція була у банків першої п’ятірки: динаміка їх капіталу майже втричі нижча від динаміки активів, хоча темпи зростання капіталу найвищі серед 20 найбільших банків. Випереджальні темпи зростання активів і капіталу п’яти найбільших банків світу свідчать про збереження тенденції до концентрації капіталів і активів, що само по собі несе загрозу системної кризи в разі банкрутства навіть одного з них. Такий розвиток подій стає очевидним при аналізі динаміки прибутків банків. Зниження прибутків найбільших банків світу, і особливо першої п’ятірки, при зростанні активів дає чіткий сигнал про погіршення якості останніх і відповідно про посилення загрози неплатоспроможності банків.

Важливими є запитання, з якими показниками підійшла до початку кризи українська банківська система і чи могла вона уникнути її, якби не світова фінансова криза? Розглянемо динаміку основних показників розвитку банківської системи України за п’ять останніх років (табл. 3).

Наведені дані дозволяють зробити ряд важливих оцінок стану банківської системи України напередодні кризи. Так, капіталізація банківської системи України за

Таблиця 3. Основні показники розвитку банківської системи України у 2004–2008 роках

Показник	станом на 1 січня				
	2005 р.	2006 р.	2007 р.	2008 р.	2009 р.
Кількість діючих банків, од.	160	165	170	175	184
Частка іноземного капіталу в статутному капіталі українських банків, %	9,6	19,5	27,6	35,0	36,7
Загальні активи, млрд грн	141,5	223,0	353,1	619,0	973,3
Високоліквідні активи, млрд грн	23,6	36,5	44,85	63,6	79,7
Кредити, млрд грн	97,2	156,4	269,7	485,5	792,4
Резерви під кредитні операції, млрд грн	7,3	9,4	13,3	20,2	48,4
Балансовий капітал, млрд грн	18,4	25,5	42,6	69,6	119,3
Зобов'язання банків, млрд грн	115,9	188,4	297,6	529,8	806,8
З них перед підприємствами й населенням, млрд грн	81,3	133,7	193,0	275,5	357,1
Строкові кошти підприємств і населення, млрд грн	46,6	82,1	119,5	179,8	248,5
Регулятивний капітал, млрд грн	18,2	26,4	41,1	72,3	123,1
Адекватність регулятивного капіталу (Н2), %	16,8	15,0	14,2	13,9	14,0
Результат діяльності, млрд грн	1,26	2,17	4,14	6,62	7,30
Рентабельність активів, %	1,07	1,31	1,61	1,50	1,03

Джерело: дані НБУ. — <http://www.bank.gov.ua>.

п'ять останніх років неухильно знижувалася. Показник Н2 зменшився з 16,8% станом на 1 січня 2005 року до 14,0% станом на 1 січня 2009-го. Це стало наслідком випереджального зростання активів порівняно з банківським капіталом, що відбувалося в унісон зі світовими тенденціями. Лише у 2008 році Н2 збільшився на 0,1 в. п., що пов'язано зі збільшенням статутних капіталів, у першу чергу державних “Ощадбанку” та “Ексімбанку”, вже в період фінансової кризи. Зміни у співвідношенні балансового капіталу банків і всіх активів були схожі з трендом показника Н2. Якщо на 1 січня 2005 року воно становило 13,5% (18,4/141,5), то на 1 січня 2008-го — 11,2% і лише наприкінці того самого року піднялося до 12,3%.

Оцінюючи капіталізацію української банківської системи порівняно зі світовою, слід зазначити, що тривале зниження її рівня в Україні не було критичним. Співвідношення капіталу і активів у вітчизняних банках у 2007 році було в 2,7 раза вищим, ніж у 20 найбільших банків світу. Але якщо в останніх різниця між показником платоспроможності Н2 і співвідношенням капіталу і активів становить 7,5 в. п. (11,7 – 4,2 — табл. 1), то в українських — лише 1,7 в. п. (14,0 – 12,3). Це свідчить про те, що у структурі активів українських банків значно вищий відсоток ризикових активів і значно нижча частка високоліквідних активів, які не входять до розрахунку Н2, ніж у провідних банків світу. Проте і за такої якісної переваги останнім не вистачило ліквідних коштів, щоб вистояти під ударами фінансової кризи. То що вже говорити про українські банки?! Це свідчить про те, що не слід позиціонувати

показник достатності капіталу Н2 як панацею від фінансових потрясінь. Якщо капітал вкладений у ризикові активи і банк не має достатньої “подушки ліквідності”, то навіть високий Н2 не врятує його в разі масштабної кризи.

Співвідношення ліквідних коштів українських банків та їх зобов’язань знизилось з 20,4% (23,6/115,9) станом на 1 січня 2005 року до 12,0% станом на 1 січня 2008-го і 9,9% станом на 1 січня 2009-го. І це при тому, що достатнім вважається співвідношення ліквідних коштів і зобов’язань хоча б на рівні 20%. Одночасно відбулися значні зміни в структурі зобов’язань українських банків. Якщо строкові кошти підприємств і населення в структурі зобов’язань станом на 1 січня 2005 року дорівнювали 41,9%, то на 1 січня 2008-го — 33,9%, а на 1 січня 2009-го — 30,8%. Отже, ресурси банків дедалі менше базуються на найстабільнішому ресурсі — строкових коштах підприємств і населення і дедалі сильніше залежать від їх поточних вкладів та інших видів ресурсів, перш за все закордонних запозичень, міжбанківських кредитів та іншої кредиторської заборгованості. Такі “інші ресурси” українських банків зросли з 29,9% від усіх зобов’язань станом на 1 січня 2005 року до 55,7% станом на 1 січня 2009-го. У вартісному вимірі темп зростання інших зобов’язань банків за ці роки становив 13 разів (з 34,6 до 449,7 млрд грн). Такі кошти є досить нестабільним ресурсом в умовах фінансової кризи — міжбанківські кредити згортаються, а закордонні запозичення доводиться повертати і вони стрімко дорожчають. Цей чинник завдав значної шкоди банкам України уже на початку фінансової кризи.

Загрозливим було і зниження обсягу резервів відносно кредитних операцій українських банків. Якщо станом на 1 січня 2005 року кредити банків були на 7,5% покриті сформованими резервами, то станом на 1 січня 2008-го — тільки на 4,2%. І це навряд чи варто вважати наслідком підвищення якості кредитного портфеля банків, це, скоріше, результат зниження вимогливості банків до кредитоспроможності позичальників і надійності забезпечення позичок. Адже у 2009 році рівень резервування відносно кредитної заборгованості почав стрімко зростати, — в міру того як позичальники переставали розраховуватися за отриманими кредитами, — і досяг 6,1% на кінець року.

Наведені в табл. 3 дані свідчать і про те, що в передкризовий період банки України будували стратегії збільшення прибутків за рахунок зменшення частки ліквідних коштів, що з початком фінансової кризи послабило їх стійкість. Якщо станом на 1 січня 2005 року частка високоліквідних активів у загальному обсязі активів становила 16,7% (23,6/141,5), то на 1 січня 2008-го вона знизилася до 10,3%, а на 1 січня 2009-го — до 8,2%. Рентабельність активів стабільно підвищувалась і лише з початком кризи почала знижуватися. Сумарні прибутки банків зростали протягом усього періоду, включаючи і кризовий 2008 рік, збільшившись у 5,8 раза, тоді як обсяги високоліквідних активів — тільки в 3,4 раза. Лише у 2009 році прибутковість банків почала стрімко знижуватись, і багато банків за поточною звітністю продемонстрували значні збитки.

На основі проведеного аналізу можна зробити такі висновки.

1. Тенденції у світовій та українській банківських системах у передкризовий і на початку кризового періоду розвивалися за в цілому схожими сценаріями і мали однаково негативний вплив на реальний сектор. Цій тезі не суперечить і той факт, що в Україні криза розпочалася з реального сектору і перекинулася на банківський, а в розвинутих країнах — навпаки.

2. У передкризовий період банківська система України допустила виникнення ряду негативних тенденцій, які призвели до диспропорцій між важливими якісними показниками діяльності банків, що послабило їх опір кризовим явищам. У разі поглиблення цих процесів Україна увійшла б у період кризи навіть за відсутності світової кризи.

3. Банківська система України не забезпечила достатнього запасу ліквідності як “ременів безпеки” для протистояння фінансовій кризі, що зробило її надто вразливою перед банківською панікою. Така ситуація пояснюється браком економічних прогнозів на мікро- і макрорівнях хоча б у короткостроковій перспективі.

4. Прогнозування в банківській системі доцільно здійснювати на основі управління за “слабкими сигналами”, коли за першими ознаками негативних тенденцій вживатимуться відповідні заходи, насамперед щодо підвищення ліквідності банків та збільшення їх резервів.

5. У регуляторній політиці слід не фетишизувати показники достатності капіталу, а приділяти більше уваги ліквідності банків, у тому числі створюючи механізм їх швидкого рефінансування під ліквідні активи, випускаючи векселі під кредитні зобов'язання банків, які можна було б продати або надати у заставу в разі термінової необхідності підтримати ліквідність.

6. Вважаємо за доцільне запровадити в практику управління українськими банками показник фінансової стійкості банків за співвідношенням ліквідних коштів та резервів і зобов'язань. За оптимальні можна взяти показники 2005—2006 років, коли рентабельність активів банків була в діапазоні 1—1,5%, а відношення ліквідних коштів та резервів до зобов'язань становило 26,7—24,4%.